

STUDIA

Redactie door Valerie VRANCKEN

Registreren, corresponderen en bewaren

*Archiefvorming in stedelijke en familiale context in
de vroegmoderne tijd*

Offprint

SCHELLEKENS, Christophe (2026). Familiearchief of handelsarchief? De correspondenties van Florentijnse handelaars in Antwerpen (zestiende eeuw).

In Valerie VRANCKEN (red.), *Registreren, corresponderen en bewaren : Archiefvorming in stedelijke en familiale context in de vroegmoderne tijd* (Studia, 180, pp. 235–245). State Archives of Belgium.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20583516>

Registreren, corresponderen en bewaren

*Archiefvorming in stedelijke en familiale context in
de vroegmoderne tijd*

Acta van de studiedagen gehouden op 15 maart en 3 september 2019 te Leuven

Redactie door
Valerie VRANCKEN

Brussel
2026

ALGEMEEN RIJKSARCHIEF
EN
RIJKSARCHIEF IN DE PROVINCIËN

STUDIA

180

© Rijksarchief in België, 2026
Ruisbroekstraat 2-6, 1000 Brussel (België)
<http://www.arch.be>

De digitale versie van deze publicatie wordt verspreid onder de
Creative Commons-licentie CC BY-NC-ND 4.0.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20465480>

ISBN 978 94 6391 634 9
D/2026/531/038
Publicatienummer : 6675

Familiearchief of handelsarchief?

*De correspondenties van Florentijnse handelaars in Antwerpen
(zestiende eeuw)*

CHRISTOPHE SCHELLEKENS

Tussen mei 1549 en september 1550 stuurde de Florentijnse koopman Dietisalvi Rinieri 840 brieven vanuit Antwerpen naar zijn verschillende handelscorrespondenten doorheen Europa. Onder die vele correspondenten bevonden zich ook familieleden gebaseerd in Florence, Rinieri's stad van herkomst, en in Lyon, op dat moment het belangrijkste commerciële centrum in Frankrijk. Voor zover we weten, was Rinieri geen uitzonderlijk koopman. Dankzij de overlevering van de brieven voor deze periode van iets meer dan een jaar, biedt zijn casus echter een uitzonderlijk inzicht in de epistolaire en de commerciële praktijken van Florentijnse handelaars actief in Antwerpen gedurende de 'gouden eeuw' van die stad.

Vertrekkend vanuit de brieven van Rinieri, wil ik in deze bijdrage reflecteren over de eigenschappen van vroegmoderne handelscorrespondentie. In dialoog met de centrale thematiek van deze bundel, richt ik me daarbij op de vraag in hoeverre zulke correspondentie als familiearchief kan worden beschouwd. Naast Rinieri zal ik ook comparatief ingaan op de casus van de broers Salviati, die ongeveer een decennium voor Rinieri actief waren in Antwerpen. Aan de hand van de brieven van Rinieri en de Salviati wordt in deze bijdrage aangetoond hoe zulk materiaal deel uitmaakt van grotere familiearchieven, of soms eerder in andere reeksen terecht komt, maar ook daar onderzoek naar familiegeschiedenis kan onderbouwen.

De reflectie over de vraag naar de aard van de archieven die in deze bijdrage centraal staan, kan maar worden uitgewerkt door zowel de eigenschappen van de overgeleverde archieven als de historiografie waarin dit type bronnen wordt aangewend mee te nemen in het antwoord. Archieven van handelaarsfamilies worden al ruim een eeuw door historici gebruikt om vragen te beantwoorden die het onderzoek over één specifieke familie ruim overstijgen. Recent hebben onderzoeksvragen op de intersectie van de historiografie over handel en over familie aan dit brontype bovendien een nieuwe relevantie gegeven. Doorheen deze bijdrage wil ik dan ook mijn antwoord op de centrale vraag uitwerken als een dialoog tussen de bespreking van het archief in kwestie en de historiografische debatten waarin dit materiaal is of kan worden aangewend. Ik vertrek hierbij vanuit een breed perspectief en zoom doorheen deze bijdrage langzaam meer in op het microniveau van de archieven van Salviati en vooral Rinieri.

In de eerste sectie van deze bijdrage bespreek ik beknopt de kerneigenschappen van de lange historiografische traditie met bijzondere aandacht voor recente nieuwe inzichten. De tweede sectie gaat vervolgens in op de historische context waarin de overgeleverde archiefbestanden van de Rinieri en Salviati tot stand zijn gekomen en werden overgeleverd. Ook sta ik stil bij de impact van deze genese en overlevering op de historiografie waarin dit materiaal is aangewend. De derde en voornaamste sectie van de bijdrage focust vervolgens op de onderneming en vooral de inhoud van de brieven van Dietisalvi Rinieri.

Handelscorrespondentie: terug van nooit weggeweest.

Privaat handelsarchief vormt een cruciaal metatype bronnen voor onderzoek naar de organisatie van premoderne handel, naast seriële bronnen die door overheden werden aangelegd, zoals onder meer import- en exportregisters, en diverse publieke en semipublieke documenten zoals notariaatsarchief en procesdossiers.¹ Binnen zulk privaat handelsarchief vormen verschillende onderdelen van boekhoudingen enerzijds en brieven anderzijds doorgaans de belangrijkste onderdelen. Deze archieven worden al decennia door historici gebruikt om middeleeuwse en vroegmoderne handelsstromen en praktijken op macro-, mezzo- en microniveau – te onderzoeken. Sommige regio's of steden en historische periodes hebben relatief veel private handelsarchieven nagelaten. Zo zijn we bijvoorbeeld relatief goed geïnformeerd over de handelspraktijken van Florentijnse kooplieden sinds de middeleeuwen. Dat we meer weten over Florentijnse kooplieden in deze periode dan over bijvoorbeeld Genuezen, is niet zozeer omdat Florentijnen succesvoller en actiever waren, maar omdat de betere archivalische overlevering van zulke bronnen nu eenmaal een diepgaander historisch onderzoek toestaat.

Ten gevolge van zulke verschillen in overlevering, zijn niet alleen bepaalde regio's en steden, maar ook enkele handelaars en handelaarsfamilies uitgegroeid tot befaamde en grondig onderzochte casussen van de middeleeuwse en vroegmoderne handel. Een van de bekendste voorbeelden is ongetwijfeld dat van Francesco di Marco Datini. Deze koopman afkomstig uit de Toscaanse stad Prato nabij Florence was in de tweede helft van de veertiende eeuw actief in de internationale handel. Hij haalde zijn rijkdom voornamelijk uit wol- en lakenhandel. Datini's activiteiten en de werking van zijn ondernemingen zijn bekend doordat ongeveer 500 volumes van zijn boekhouding en 150.000 brieven uit zijn correspondentie na zijn dood zijn overgeleverd aan een stichting. In de late negentiende eeuw werd dit unieke archief herontdekt in een vergeten ruimte onder een trap waar het eeuwen verborgen was gebleven. Sindsdien hebben talrijke onderzoekers aan de hand van dit materiaal Datini's activiteiten en meer algemeen de organisatie van handel in Europa en het Middellandse Zeegebied onderzocht.² Naast zijn handelsactiviteiten biedt de uitgebreide correspondentie ook inzichten in het echtelijk leven van Datini. Wanneer hij rondreisde voor zijn onderneming of tijdelijk elders was gevestigd, schreef hij immers frequent brieven naar zijn echtgenote die in Prato was gebleven.

Datini en zijn archief zijn voor de late middeleeuwen en Italië ongetwijfeld het meest bekende voorbeeld, maar andere kooplieden zijn door de rijkdom van hun archief eveneens uitgegroeid tot de belichaming van internationale handel in een bepaalde peri-

¹ De bekende 100ste penning (1543-'45) is een goed voorbeeld van zulk een seriële bron voor de Nederlanden. PUTTEVILS J., *Klein gewin brengt rijkdom in: de Zuid-Nederlandse handelaars in de export naar Italië in de jaren 1540*, in *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 2009, 6, p. 26-52; Voor Antwerpen vormen de certificatieboeken een goed voorbeeld van een gemengde reeks archiefbestanddelen met rijke gegevens over vroegmoderne handel. VAN ROEY J., *Over mensen en dingen in onze gouden eeuw. Uit de Certificatieboeken van het Stadsarchief*, in *Kroniek, orgaan van Stabuco*, 1951, 9, p. 24-26; HARRELD D. J., *Sources for Tracing Antwerp's Sixteenth-Century Immigrants*, in *The BYU Family Historian*, 2007, 6, p. 8-12.

² Enkele van de bekendste en meest recente bijdragen gebaseerd op het Datini archief zijn ORIGO I., *The merchant of Prato: Francesco di Marco Datini*, Londen, 1957; MELIS F., *Aspetti della vita economica medievale: studi nell'Archivio Datini di Prato*, Siena, 1962; NIGRO G. (ed.), *Francesco di Marco Datini: the man the merchant (Biblioteca di storia, 9)*, Firenze, 2010; HOUSSAYE MICHENZI I., *Datini, Majorque et le Maghreb (14e-15e siècles): réseaux, espaces Méditerranéens et stratégies marchandes*, Leiden-Boston, 2013.

ode en plaats. Simon Ruiz' archief in Medina del Campo, dat van de Fuggers in Augsburg en van de Roux in Marseille zijn enkele van de meest in het oog springende voorbeelden.³ In de Nederlanden springt vooral de *Insolvente boedelkamer*, bewaard in het Stadsarchief Antwerpen, in het oog.⁴ Deze collectie bestaat uit talrijke familie- en handelsarchieven van kooplieden die in de zestiende en zeventiende eeuw actief waren in Antwerpen. Op basis hiervan werden enkele fundamentele studies gemaakt over handel in Antwerpen in de zestiende en zeventiende eeuw.⁵ Voor Amsterdam in de zeventiende eeuw, op dat moment het leidende commercieel centrum in Europa, zijn dan weer bijzonder weinig familiearchieven overgeleverd, op enkele goed onderzochte uitzonderingen na.⁶

Een ongelijke overlevering en de uitzonderlijkheid van sommige bronnensets noopt historici er steeds toe om claims over representativiteit, uniciteit en over de origine van nieuwe en innovatieve praktijken met de nodige voorzichtigheid te ontwikkelen. Deze problematiek werd sinds de jaren 1980 prominent op de agenda van de geschiedwetenschap gezet door een groep Italiaanse historici die onder de koepelbenaming *microstoria* vernieuwend werk produceerde dat bij voorkeur op uitzonderlijke bronnen voortbouwde. Hoewel *microstoria* in de laatste decennia van de twintigste eeuw vooral een sterke impact had op het florerende subveld van de cultuurgeschiedenis, telde het onder zijn beoefenaars ook historici die vooral publiceerden over handels- en familiegeschiedenis.⁷ Het hoeft dan ook niet te verbazen dat enkele van de meest originele recente inzichten over de blijvende relevantie van onderzoek naar handelscorrespondentie en familiearchieven zijn geformuleerd door de Italiaanse historica Francesca Trivellato, die met regelmaat *microstoria* als een voorname inspiratiebron vermeldt.⁸ Trivellato's voornaamste claim over handelscorrespondentie benadrukt de relevantie van dit genre in de vroegmoderne periode in relatie tot de opkomst van gedrukte informatie en de ontwikkeling van zogenaamde 'Open Access' instituties.⁹ Zonder het belang van deze nieuwe fenomenen te ontkennen, maakt Trivellato overtuigend hard dat in een context van globale handelscontacten – haar casus betreft Sefardische handelaars die vanuit

³ LAPEYRE H., *Simon ruiz et les 'asientos' de Philippe II (Affaires et gens d'affaires, 6)*, Parijs, 1953; LAPEYRE H., *Une famille de marchands, les Ruiz: contribution à l'étude du commerce entre la France et l'Espagne au temps de Philippe II*, Parijs, 1955; RIBEIRO A. S., *Early modern trading networks in Europe: cooperation and the case of Simon Ruiz (Perspectives in Economic and Social History, 39)*, New York, 2016; EHRENBURG R., *Das Zeitalter der Fugger: Geldkapital und Creditverkehr im 16. Jahrhundert*, Jena, 1896; HÄBERLEIN M., *The Fuggers of Augsburg: Pursuing Wealth and Honor in Renaissance Germany*, Charlottesville, 2012.

⁴ DOESSELAERE E., *Een onderzoek naar de context van de Antwerpse Insolvente Boedelkamer*, in *META*, 2012 (4), p. 6.

⁵ BAETENS R., *De nazomer van Antwerpens welvaart: de diaspora en het handelshuis De Grootte tijdens de eerste helft der 17de eeuw*, Brussel, 1976; BRULEZ W., *De Firma Della Faille en de Internationale Handel Van Vlaamse Firma's in de 16e Eeuw*, Brussel, 1959; DENUCÉ J., *Inventaire des Affaitadi: banquiers italiens à Anvers de l'année 1568*, Antwerpen, 1934.

⁶ Zie voornamelijk KLEIN P. W., *De Trippen in de 17e eeuw: een studie over het ondernemersgedrag op de Hollandse stapelmarkt (Historische bibliotheek, 76)*, Assen, 1965; GELDERBLOM O., *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)*, Hilversum, 2000.

⁷ Zie bijvoorbeeld GRENDI E., *I Balbi: una famiglia genovese fra Spagna e Impero (Biblioteca di cultura storica, 216)*, Torino, 1997.

⁸ TRIVELLATO F., *The Familiarity of Strangers: The Sephardic Diaspora, Livorno, and Cross-Cultural Trade in the Early Modern Period*, New Haven, 2009.

⁹ TRIVELLATO F., *Merchants' Letters Across Geographical and Social Boundaries*, in BETHENCOURT F. & EGMOND F. (ed.), *Cultural exchange in early modern Europe*, III, Cambridge, 2007, p. 80–103.

Livorno met onder meer Hindoe handelaars in Goa handelden – correspondentie het meest cruciale instrument was om zulke handel te faciliteren. Normatieve publicaties waarin standaarden voor goede en correcte handelscorrespondentie worden geformuleerd waren daarbij een belangrijke factor. Het beheersen van de juiste retoriek in correspondentie vormde dan ook een cruciale vaardigheid voor kooplieden.

Trivellato's werk heeft duidelijk gemaakt dat ook wanneer het onderzoek binnen de economische geschiedenis wordt gedomineerd door een kwantitatieve benadering en een sterke focus op openbare instellingen en recht, eerder kwalitatieve bronnen zoals de brieven van kooplieden een blijvende relevantie hebben voor innovatief onderzoek. Zulk onderzoek, gebaseerd op een diepgaande analyse van een specifieke casus van één familie of één onderneming, confronteert historici en andere humane en sociale wetenschappers die over vroegmodern ondernemerschap en de rol van familiebanden werken met de limieten van generaliserende modellen. Onderzoek gebaseerd op archieven zoals die van de Rinieri en de Salviati in Antwerpen kan ons dan ook toelaten om de relatie tussen handelscontacten en familiebanden beter te bevatten, en daaruit volgend ook een beter begrip over het concept familiearchief en zijn relatie met handelsarchief te ontwikkelen.

De archieven van Rinieri en de Salviati: genese en bewaring gecontextualiseerd

Nu we de voornaamste eigenheden van de historiografie gebaseerd op vroegmodern familiearchief en handelsarchief hebben overschouwd, kunnen we de centrale casussen van deze bijdrage aan een nadere analyse onderwerpen. Alvorens in te gaan op de concrete eigenschappen van de twee corpora in kwestie, dient echter de context waarin dit archief tot stand kwam en waarin het bewaard is te worden besproken. Zoals aangehaald is middeleeuws en vroegmodern Toscane, en Florence in het bijzonder, een plaats waarvoor uitzonderlijk veel familiearchieven van kooplieden zijn bewaard. Deze vele fondsen bevinden zich in publieke instellingen zoals de Italiaanse staatsarchieven, of in privécollecties die nog steeds worden bewaard in de familiepaleizen of villa's van de nazaten van deze kooplieden.¹⁰ Het is moeilijk een sluitend antwoord te geven op de vraag waarom net in deze regio en deze stad zoveel materiaal bewaard is gebleven, en een diepgaande analyse ontbreekt vooralsnog. Twee elementen zijn zeker deel van de verklaring. Een eerste voorname factor is ongetwijfeld de juridische waarde van handelsarchief. In Florence werd sinds de late dertiende eeuw bij rechtsgang de bewijswaarde van boekhouding en correspondentie aanvaard. Handelaars die hun correspondentie en hun boekhouding sluitend bijhielden, dienden dan ook niet langer transacties te laten registreren bij een notaris.¹¹ In briefwisseling tussen Florentijnse handelaars in Antwerpen en beambten van de Florentijnse Magistraat van de Consulaten komt ook duidelijk naar voor dat van een handelaar werd verwacht dat hij zijn papieren lang bijhield.¹² Aangezien deze

¹⁰ De economische historici Richard Goldthwaite en Marco Spallanzani hebben recent een draftversie van een overzichtsdatabase met de door hen opgespoorde privéarchieven publiek beschikbaar gemaakt via het platform academia.edu: GOLDTHWAITE R. & SPALLANZANI M., *Censimento di libri contabili privati dei fiorentini 1200-1600*, database, 2018, geraadpleegd via www.academia.edu/38036416/CENSIMENTO-25dec2018.docx.

¹¹ GOLDTHWAITE R. A., *The Economy of Renaissance Florence*, Baltimore, 2009, p. 90.

¹² De Magistraat was een kortstondig project dat tot doel had om in de jaren 1560-'70 de bureaucratie van het hertogdom Toscane een betere grip te laten ontwikkelen op de activiteiten van de Florentijnse corporatieve handelsinstituties - de zogenaamde naties - in commerciële centra in Europa en het Middellandse Zeegebied. Zie GRUNZWEIG A., *Les Papiers Du Magistrat Des Consuls Aux Archives D'Etat de Florence*, in *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, 1932, 12, p. 5-59.

instelling onder meer tot doel had retrospectief belastingen te innen op handelstransacties, waren de meeste leden van de Florentijnse natie erg terughoudend of zelfs openlijk weigerachtig om hun oude correspondentie en boekhouding aan te leveren. Desalniettemin maakt deze uitzonderlijke casus duidelijk dat een goed bewaarbeleid van handelsarchief de norm was voor internationale kooplieden.

Een tweede belangrijk element dat bijgedragen heeft tot de rijke overlevering van handelsarchief in Florence en omstreken kan gevonden worden in het belang dat deze families hechtten aan familiegeheugen. In tegenstelling tot de situatie in vele Noord-Europese stedelijke gebieden, waren in Toscane en Florence adellijke magnaten al sinds de hoge middeleeuwen verdreven uit het stadsbestuur. De groeiende groep niet-adellijke burgers, voornamelijk economisch succesvolle ondernemers en handelaars, verwierf daarop controle over het bestuur van de stad.¹³ Deze groep balanceerde doorheen de late middeleeuwen tussen enerzijds samenwerking om de lagere sociale strata van de macht uit te sluiten en anderzijds een intensieve interne concurrentie. Deze competitie uitte zich in investeringen in kunstproductie en het bouwen van stadspaleizen, maar ook in een zorgzaam omgaan met de geschiedenis van de familie. Het bewaren van oude boekhoudingen en correspondenties kon daartoe bijdragen. Hoewel ook van vroegmodern Toscane is opgemerkt dat er zich in de zeventiende eeuw een zogenaamd 'verraad van de burgerij' voltrok en families die rijk waren geworden met handel een adellijke titel verwierven, heeft dat duidelijk niet verhinderd dat veel van deze families genoeg gehecht bleven aan hun verleden als kooplieden om hun archief daarover te bewaren.¹⁴

Door deze twee elementen zijn het vooral archieven van families uit de Florentijnse stedelijke bestuurs- en ondernemersklasse die talrijk bewaard zijn. Enkele van deze archieven hebben na de Tweede Wereldoorlog de basis gevormd van studies, zowel van Italiaanse, Amerikaanse als Franse historici.¹⁵ De veelheid aan benaderingen in deze monografieën tonen aan dat zulke archieven erg diverse vormen van informatie bevatten die in het kader van uiteenlopende historiografische debatten kunnen worden ingezet. De nauwkeurige analyse van boekhoudingen en correspondentie laat toe om de overdracht van eigendom over generaties te analyseren en naar uitingen van sentiment binnen de familie te speuren. Dit laat toe de vraag te beantwoorden of familie al in de vijftiende eeuw stond voor het kerngezin, dan wel of de bredere familie een blijvende relevant had.¹⁶

In talrijke van deze familiearchieven zijn ook sporen te vinden van de internationale dimensie van de Florentijnse economie. Naast indicaties over de productie en de in- en uitvoer van goederen, geven Florentijnse familiearchieven ook inzicht in de activiteiten van Florentijnse handelaars die buiten de stadsstaat en het Italiaans schiereiland actief

¹³ NAJEMY J. M., *A History of Florence 1200-1575*, Hoboken, 2006.

¹⁴ ANGIOLINI F. & MALANIMA P., *Problemi della mobilità sociale a Firenze tra la metà del Cinquecento e i primi decenni del Seicento*, in *Società e storia*, 1979, 4, p. 17-47.

¹⁵ Zie het bibliografisch overzicht in PADGETT J. F., *Open Elite? Social Mobility, Marriage, and Family in Florence, 1282-1494*, in *Renaissance Quarterly*, 2010, 63, p. 357-411.

¹⁶ GOLDTHWAITE R., *Private wealth in Renaissance Florence: a study of four families*, Princeton, 1968; KENT F. W., *Household and lineage in Renaissance Florence: the family life of the Capponi, Ginori, and Rucellai*, Princeton, 1977.

waren.¹⁷ Zo zijn in Toscane onder meer één volume brieven en één volume uit de boekhouding bewaard die de Antwerpse activiteiten van de Florentijnse koopman Dietisalvi Rinieri documenteren. Ook de activiteiten van de firma van de broers Averardo en Piero Salviati in Antwerpen lieten sporen na: zeventien volumes boekhouding en correspondentie vonden vanuit Antwerpen hun weg naar Toscane. Beide corpora kwamen tot stand in het midden van de zestiende eeuw en vertonen zowel gelijkenissen als verschillen.

De twee banden die Rinieri naliet, dateren uit respectievelijk de periode mei 1549-september 1550 (correspondentie) en 1547 tot 1551 (boekhouding). Deze twee bestanddelen zijn terechtgekomen in het *Archivio di Stato di Firenze* – de Florentijnse afdeling van het Italiaanse staatsarchief – waar ze deel uitmaken van het fonds *libri di commercio e di famiglia*. Deze reeks heeft een gemengde en weinig gedocumenteerde samenstelling.¹⁸ We hebben dan ook geen duidelijke indicaties over hoe deze twee volumes in het Florentijnse staatsarchief zijn terecht gekomen. De meest plausibele verklaring is dat Rinieri zijn boeken diende voor te leggen in het kader van een rechtszaak, en dat deze nadien in het archief van de handelsrechtbank, de *Mercanzia*, zijn terechtgekomen. Hoewel deze twee stukken zodanig rijk zijn dat ze belangrijke nieuwe empirische inzichten bieden, vormen ze zo goed als zeker slechts een klein deel van de papieren die Dietisalvi Rinieri tijdens zijn activiteiten in Antwerpen bijhield. Rinieri was immers veel langer actief in Antwerpen dan de periode die door de overgeleverde correspondentie wordt bestreken.

Het volume correspondentie betreft een zogenaamde *copialelettere*, een brievenboek waarin uitgaande correspondentie werd gekopieerd. Die werd op enkele uitzonderingen na chronologisch ingeschreven.¹⁹ De lengte van de brieven varieert sterk: enkele correspondenten krijgen slechts een kort bericht van enkele lijnen dat een kwart van een foliozijde beslaat, terwijl anderen een uitgebreide brief van twee of meer foliozijden ontvangen. Deze brieven zijn doorlopend onder elkaar ingeschreven en op de folio van elkaar gescheiden met een zwarte lijn. De linkermarge van een folio wordt in regel steeds open gehouden. Op de eerste regel van een brief lezen we de stad van bestemming ingesprongen in de marge en vaak afgekort, gevolgd door de eveneens vaak afgekorte naam van de bestemming en de datum van verzending. Het gebruik van afkortingen is erg frequent in de brieven, wat de ongeofende lezer uitdaagt om zich het jargon van handelscorrespondentie moeizaam eigen te maken doorheen de lectuur. Het handschrift is helder en consistent, en in de ingeschreven brieven vinden we amper correcties. Dit doet vermoeden dat het inschrijven van brieven in deze band gebeurde nadat de brieven waren uitgeschreven op los briefpapier. Dat brieven niet steeds consequent in chronologische volgorde zijn ingeschreven, duidt erop dat het inschrijven gebeurde op basis van losse minuten en dat dit niet consequent bij het opstellen en verzenden van een brief gebeurde. Wellicht werden ze ingeschreven wanneer

¹⁷ Enkele van de meest recente monografieën met zulk een thematiek: MATRINGE N., *La banque en Renaissance: les Salviati et la place de Lyon au milieu du XVIe siècle*, Rennes, 2016; MILSTEIN J., *The Gondi: family strategy and survival in early modern France*, Ashgate, 2013; TOGNETTI S., *I Gondi di Lione. Una banca d'affari fiorentina nella Francia del primo Cinquecento (Biblioteca storica toscana, serie I)*, Firenze, 2013; BRUSCOLI F. G., *Papal banking in Renaissance Rome: Benvenuto Olivieri and Paul III, 1534-1549*, Aldershot, 2007; ORLANDI A., *La compagnia dei Botti in terra di Spagna al tempo delle scoperte (1524-1566)*, Bari, 1996.

¹⁸ Over deze reeks, zie <http://www.archiviodistato.firenze.it/asfi/index.php?id=399> (geconsulteerd 27 juli 2020).

¹⁹ Zo vinden we bijvoorbeeld een reeks brieven gedateerd op 7 september 1549 terug op fol. 78r tot 85r, met echter op fol. 80v één brief gedateerd op 23 augustus.

ze aan een bode werden toevertrouwd. Op basis van gegevens uit het volume boekhouding van Rinieri kunnen we afleiden dat Dietisalvi een medewerker genaamd Giovambattista Frescobaldi had, die de papieren voor Rinieri bijhield.

Het ene overgeleverde stuk boekhouding betreft een overzicht van *entrata e uscita* (chronologische lijsten van inkomsten en uitgaven) en is duidelijk deel van een groter boekhoudkundig systeem, waarvan de andere stukken zijn verloren gegaan. Andere vormen van correspondentie of boekhouding, zoals ingekomen correspondentie of het *master* volume uit de boekhouding, zijn niet bewaard.

De stukken van de Salviati in Antwerpen kennen een andere overlevering. Sinds midden de jaren 1980 worden ze bewaard in het archiefcentrum van de *Scuola Normale Superiore* in Pisa.²⁰ Deze befaamde instelling voor hoger onderwijs verwierf het gehele archief van de Salviati familie. In de eeuwen voordien had de familie het zelf beheerd en gedeeltelijk geïnventariseerd. Het Salviati archief is naast de Datini archieven één van de grootste familiearchieven in Italië. Het telt meer dan vijfduizend stukken handels- en ondernemingsarchief en daarnaast nog talrijke stukken die het beheer van de familiedomeinen en ander patrimonium documenteren. Binnen dit reusachtig archief vormt het materiaal dat de Antwerpse activiteiten van de broers Averardo en Piero Salviati met zeventien stukken documenteert een relatief beperkte sub-sectie. Onder deze stukken treffen we zowel correspondentie als boekhouding aan. Ze dateren uit de periode 1538-1544. Opvallend is dat terwijl Rinieri al zijn uitgaande brieven in één band bijhield, de correspondentie van de Salviati is gescheiden tussen correspondentie naar Italië enerzijds, en bestemmingen elders in Europa anderzijds. Dit duidt natuurlijk aan hoe belangrijk het Italiaans correspondentennetwerk van de Salviati in Antwerpen was. De opmaak van de *copielettere* van de Salviati is bijna geheel gelijkaardig aan die van Rinieri, wat wijst op een uniforme praktijk van correspondentie bijhouden. In tegenstelling tot de twee volumes overgeleverd archief van Rinieri, mogen we ervan uitgaan dat de papieren van de Antwerpse onderneming van de Salviati broers in veel grotere mate zijn overgeleverd. Bovendien is het Antwerps archief van de Salviati sinds het beschikbaar werd in de *Scuola Normale Superiore* al door enkele historici gebruikt, wat tot zeer recent niet het geval was voor de volumes Rinieri archief.²¹

Handel en familie in de correspondentie van Dietisalvi Rinieri en de firma Salviati

Na de bespreking van handelscorrespondentie in de historiografie en de situering van de Antwerpse Rinieri en Salviati archieven in de context van familiearchieven in Italië en in Florence in het bijzonder, kunnen we tot de kernvraag van deze bijdrage komen: in welke mate kan de handelscorrespondentie van de Rinieri en de Salvaiti beschouwd worden als familiearchief? Eerst zullen de weinige biografische gegevens die we hebben over Rinieri en

²⁰ SBRILLI M., *L'archivio Salviati e il suo deposito alla Scuola Normale Superiore: un esempio di valorizzazione*, in *Il futuro della memoria: atti del Convegno internazionale di studi sugli archivi di famiglie e di persone*, Capri, 9-13 settembre 1991 (*Pubblicazioni degli archivi di Stato*, saggi 45), Rome, 1997.

²¹ PINCHERA V., *Mercanti toscani ad Anversa nel Cinquecento: il Banco Salviati dal 1540 al 1544*, onuitgegeven thesis, Universiteit van Pisa, 1988; PINCHERA V., *Mercanti fiorentini ad Anversa nel Cinquecento: i Salviati*, in *Incontri. Rivista europea di studi italiani*, 1989, 4, p. 157-166; LANG H., *Networks and Merchant diasporas: Florentine Bankers in Lyon and Antwerp in the Sixteenth Century*, in CARACUSI A. & JEGGLE C. (ed.), *Commercial Networks and European Cities, 1400-1800*, Londen, 2014, p. 107-120; MATRINGE, *La banque en Renaissance*.

de Salviati besproken en gecontextualiseerd worden. Vervolgens komt de plaats van familie in hun correspondentie aan bod.

Net als vele andere Florentijnse kooplieden die zich aan langeafstandshandel waagden, was ook Dietisalvi Rinieri een telg uit een familie die tot de economische en politieke elite van zijn thuisstad kan worden gerekend. Zijn vader Cristofano was na de transitie van republiek naar hertogdom lid van een voornaam gremium in het hertogelijk bestuur. We weten ook dat Dietisalvi in 1545 van zijn vader een investering van vierduizend ducaten ontving onder de vorm van een *accomandita* partnerschap, een partnerschap met beperkte aansprakelijkheid.²² De motivatie voor deze investering wordt in het contract omschreven als “om in Antwerpen handel te drijven”. Deze investering is de vroegste indicatie van Dietisalvi’s activiteit in Antwerpen. Het contract impliceert dat hij bij de afsluiting ervan nog in Florence was. Een kleine twee jaar later, in de lente van 1547, ontving hij een kleinere soortgelijke investering van zijn broer Andrea, die op dat moment in Lyon gebaseerd was en zich voor de afsluiting van het contract bij de Florentijnse handelsrechtbank liet vertegenwoordigen door zijn vader Cristofano. Dietisalvi liet zich bij deze transactie door zijn broer Bernardo vertegenwoordigen. Enkele jaren later, in de zomer van 1551, nam Dietisalvi zelf de rol van investeerder op. Hij investeerde een niet-gestipuleerd bedrag in de stichting van een vennootschap van twee Florentijnse kooplieden die handel wilden drijven in Spanje. Deze verschillende investeringen tonen aan dat Rinieri’s onderneming sterk verbonden was met zijn familie in Florence en de activiteiten van Florentijnse kooplieden in andere Europese commerciële centra. Door brieven die hij aan het einde van de jaren 1540 stuurde naar hertog Cosimo I de’ Medici weten we ook dat hij in direct contact stond met het Florentijnse hof. Deze brieven geven ook aan dat hij in 1548 consul van de Florentijnse natie in Antwerpen was. Deze positie liep in principe voor één jaar. De consul diende de handhaving van de regels van de natie te waarborgen, als een contact met de thuisstaat en als een vertegenwoordiger van de natie in de gastomgeving te fungeren.²³ Hoewel indicaties in Antwerpse bronnen zoals de certificatieboeken ontbreken, weten we dat Dietisalvi rond 1570 nog steeds actief was als koopman in Antwerpen.²⁴

De onderneming van de broers Salviati in Antwerpen heeft – zoals aangegeven – een omvangrijker archief nagelaten, maar dat neemt niet weg dat vele aspecten van de onderneming enigmatisch blijven. Zo beschikken we niet over een registratie van het partnerschap in de Florentijnse *accomandita* registers – allicht verkozen de broers een andere type partnerschap. Ook in Antwerpse bronnen zoals de certificatieboeken vinden we zeer weinig indicaties van hun activiteiten. De organisatie van deze firma dient dus voornamelijk gereconstrueerd te worden op basis van het familiearchief zelf. Dit familiearchief vormt de basis voor een uitgebreide studie van de Canadese kerkhistoricus Pierre Hurtubise over de veelzijdige activiteiten van deze prominente Florentijnse familie, waarin vooral de activiteiten van familieleden in de pauselijke curie worden geanalyseerd.²⁵ Dankzij de monogra-

²² De registers waarin de Florentijnse handelsrechtbank *accomandita* partnerschappen (in principe) exhaustief registreerde zijn overgeleverd en worden op dit moment in een relationele database verwerkt. Zie TRIVELLATO F., *Renaissance Florence and the Origins of Capitalism: A Business History Perspective*, in *Business History Review*, 2020, 94, p. 229-251.

²³ De statuten van de Florentijnse natie in de Nederlanden (ontwikkeld in Brugge in de vijftiende eeuw en meegenomen naar Antwerpen in de zestiende eeuw) zijn overgeleverd en uitgegeven in MASI G. (ed.), *Statuti delle colonie fiorentine all'estero*, Milaan, 1941, p. 3-33.

²⁴ GRUNZWEIG, *Les Papiers Du Magistrat Des Consulats*, p. 13.

²⁵ HURTUBISE P., *Une famille-témoin, les Salviati (Studi e testin, 309)*, Vaticaanstad, 1985.

fische studie van Nadia Matringe over de organisatie en de activiteiten van de Salviati-bank in Lyon in het midden van de zestiende eeuw hebben we zicht op de relatie van de Antwerpse activiteiten van de Salviati in relatie tot de andere Salviati-banken.²⁶ De broers Averardo en Piero Salviati waren eigenaars van een bank in Florence, waarvan we niet precies weten wanneer ze door hen is gesticht of overgenomen van hun vader. Ook waren ze de voornaamste partners in een bank in Lyon, en vanaf 1539 in Antwerpen. Hun gelijktijdig eigenaarschap van deze verschillende geografisch ver van elkaar verwijderde ondernemingen maakte het vanzelfsprekend onmogelijk dat de broers deze ondernemingen persoonlijk in respectievelijk Italië, Frankrijk en de Nederlanden bestuurden. Deze drie ondernemingen werden in hun dagelijkse praktijk geleid door een gouverneur, die ook kapitaal had geïnvesteerd en zo een (kleinere) mede-eigenaar werd van het bedrijf. De Florentijnse koopman Tommaso Corbinelli nam die rol op in de Antwerpse Salviati onderneming.

Met kennis van de levensloop en de ontwikkeling van de twee families en bedrijven, kunnen we in een laatste sectie ingaan op de inhoud van de stukken. De focus ligt hierbij in eerste instantie op de plaats van familiebanden in de brieven van de Rinieri, met de casus van de Salviati als vergelijkingspunt. Een eerste aspect van de correspondentie is de geografische locatie van de bestemmingen. In de 840 brieven van Rinieri treffen we 28 verschillende plaatsen van bestemming aan. De drie meest frequente zijn Londen met 132 brieven, gevolgd door 130 naar Florence en 97 naar Lyon. De Italiaanse commerciële aanwezigheid in Londen was sterk in de late middeleeuwen, maar verminderde doorheen de zestiende eeuw.²⁷ De lijst met voornamelijk Italiaanse namen als Londense correspondenten duidt erop dat dit in het midden van de eeuw echter nog geen voltooid proces was. Meer relevant is de dominante positie van Florence en Lyon als bestemming. Rinieri had 23 correspondenten in Florence, waarvan een zestal regulier brieven ontvingen, en elf correspondenten dan weer slechts de bestemming waren van één of twee brieven. Binnen de groep van Rinieri's meest frequente correspondenten staat Dietisalvi's vader Cristofano Rinieri bovenaan, met 22 brieven. Deze brieven werden met een maandelijks en soms tweewekelijkse frequentie van Antwerpen naar Florence gestuurd. Andere correspondenten in Florence die min of meer maandelijks door Dietisalvi Rinieri werden aangeschreven zijn Corbinelli (17), Gherardi (15) en Giunti en Alessandrini (13).

Als we kijken naar de inhoud van de brieven naar deze frequente correspondenten in Florence en Lyon valt het op dat de brieven aan zijn vader en broer sterk gelijk op die naar andere correspondenten in Florence en Lyon. Net als in andere brieven begint Dietisalvi zijn brieven aan Cristofano in regel met een vermelding van de ontvangst van de laatste brief van zijn correspondent en de datum van de laatste voorgaande brief. Vervolgens volgt nieuws over ontvangen of hangende verschepingen van goederen en financiële transacties die dienen te worden opgevolgd. Ook nieuws over de fluctuaties in het Antwerpse markt, zoals welke types stoffen goed of slecht in de markt liggen werden gedeeld. Uit de brieven komt naar voor dat de handel in zijden weefsels het leeuwendeel van de transacties beheerste. Daarnaast vinden we ook verwijzingen naar de handel in wollen weefsels. Vanuit het textielproductiecentrum dat Florence sinds de middeleeuwen was, werden deze stoffen richting Noord-Europa verscheept. In de andere richting werden ook linnen weefsels naar Italië gezonden.

²⁶ MATRINGE, *La banque en Renaissance*, p. 102-104.

²⁷ RAMSAY G. D., *The Undoing of the Italian Mercantile Colony in Sixteenth Century London*, in DE LACY MANN J., HARTE N. B. & PONTING K. G. (ed.), *Textile History and Economic History: Essays in Honour of Miss Julia De Lacy Mann*, Manchester, 1973, p. 22-49.

Wat bij de lectuur van deze brieven opvalt, is dat er weinig indicaties van de familiebanden tussen de correspondenten zijn te vinden in de brieven van Rinieri. Mededelingen over familiale dynamieken – geboortes, sterfgevallen, maar ook nieuws over het familiaal vermogen – blijven bijna geheel achterwege. Een kleine bestelling tafelgerei die vanuit Florence door Cristofano naar Dietisalvi in Antwerpen werd gestuurd is een uitzonderlijke glimp van niet primair commerciële informatie in de brieven in de *copialettere*. Deze observatie, die ook opgaat voor de brieven van de Salviati, mag enigszins verwonderlijk zijn, maar doet vermoeden dat de brieven in dit brievenboek slechts een deel van een bredere correspondentie zijn. In brieven die Florentijnse kooplieden in Antwerpen stuurden naar hertog Cosimo I van Florence zien we vaak strategisch gedeeld nieuws uit de familiesfeer opduiken. In het spectrum tussen zulke mededelingen enerzijds en de droge commerciële correspondentie met familieleden anderzijds zit allicht nog een hele reeks niet bewaarde correspondentie met familieleden waarin zulke thema's wel centraler stonden. Ook in de veel uitgebreidere familiearchieven van de Salviati vinden we zulke ontvangen stukken echter niet terug.

Deze observatie brengt ons ook terug bij de kernvraag van deze bijdrage: kunnen we de correspondentie van de Rinieri beschouwen als familiearchief, of betreft het toch veeleer handelsarchief? Op basis van de inhoud van de archiefstukken moeten we de brievenboeken toch eerder beschouwen als commercieel archief. De brieven aan familieleden zijn stilistisch en inhoudelijk amper te onderscheiden van andere correspondentie in de ingeschreven uitgaande correspondentie. Wat de correspondentie ons daarmee toont is hoe sterk de commerciële wereld, met zijn eigen talige conventies en structuur van correspondentie is doorgedrongen in de sfeer van de vroegmoderne familie. De casus van Rinieri toont ons dat familie cruciaal was bij het functioneren van het handelsbedrijf door wederzijdse investeringen in mekaars ondernemingen en door familieleden als commerciële agenten of partners in te zetten op verschillende plaatsen in Europa. Maar deze diepe verwevenheid van handel en familie uit zich niet in de inhoud van correspondentie. Daarin is geen plaats voor nieuws uit de familiale sfeer.

Conclusie

In deze bijdrage is de casus van de papieren van de Dietisalvi Rinieri en in mindere mate de broers Salviati gebruikt om te reflecteren over de vraag of zulke archieven als familiearchief dan wel als handelsarchief moeten worden bestempeld. Om deze vraag te beantwoorden is aandacht besteed aan de overlevering van de archieven, de vormelijke opmaak van stukken, en ook aan de historiografische tradities waarin zulk archief is aangewend.

Een uitgebreide historiografie over vroegmoderne handel heeft stukken van koopliedenfamilies een prominente plaats gegeven in het onderzoek over vroegmoderne handel en de plaats van de familie daarin. De nadruk in veel van dat werk ligt doorgaans net meer op handel dan op vragen over de vroegmoderne familie. Die focus is natuurlijk primair bepaald door de interesses en vorming van de auteurs van die werken, maar kan ook teruggevoerd worden op de eigenheden van de bronnen die toelaten om meer te zeggen over de handelsdimensie dan over de familiale relaties.

De archieven van Rinieri en Salviati bevestigen deze vaststelling. Beide Florentijnse koopmansfamilies hielden brieven en boekhoudingen bij volgens een gestandaardiseerd model. Binnen dat model werd aan informatie over markten, goederen en handelspartners een belangrijke plaats gegeven in de brieven. Informatie over familiale verhoudingen heeft geen directe plaats in die brieven. De juridische waarde van deze stukken werkte dit allicht in

de hand. Om de familiale verhoudingen in de commerciële sfeer waarvan we een glimp opvangen in de privé-archieven verder te reconstrueren zijn andere bronnen nodig. Om de familiale relaties van Rinieri beter te begrijpen, bieden geregistreerde partnerschapscontracten bijvoorbeeld een belangrijk aanvullend inzicht. Familierelaties begrijpen uit commercieel familiearchief is paradoxaal genoeg erg moeilijk, en aanvullende stukken zijn hiervoor cruciaal.

Deze observaties over de casus van Florentijnse kooplieden in Antwerpen, brengen bredere vragen op over de verhouding tussen private familiearchieven en handelsarchief. Voor het normatieve genre van gedrukte instructies over hoe handelscorrespondentie en andere commerciële papieren dienen te worden opgemaakt beschikken we over een uitgebreid repertorium en vergelijkend en diachroon analytisch onderzoek. Hoewel handelsarchief en de plaats van familie in handel het onderwerp is van een heroplevende interesse, is zulk diepgaand vergelijkend en diachroon onderzoek van handelsarchief als brontype veel minder uitgewerkt. Zulk archivalisch werk kent natuurlijk uitdagingen, die minder invloed hebben op de bibliografische analyse van gedrukte bronnen. Een combinatie van technologische ontwikkelingen, een sterkere nadruk op samenwerking in op ontsluitende infrastructuur gerichte consortia, en de blijvende relevantie van zulk materiaal voor nieuw innovatief onderzoek doet echter verhopen dat zulk een meer diepgaande vergelijking in de nabije toekomst kan worden uitgewerkt.

Deze bundel verkent de rijkdom en complexiteit van documenttypes die ontstonden in stedelijke en familiale context in de vroegmoderne tijd. Vanuit een brontypologische benadering onderzoeken de bijdragen hoe uiteenlopende documenten – zoals stadsrekeningen, schepenregisters, resolutieboeken, brievenkopijboeken en receptenschriftjes – vorm kregen, gebruikt en bewaard werden, en hoe hun betekenis evolueerde doorheen de tijd. Documenten worden daarbij niet los van hun context bestudeerd, maar als onderdelen van bredere administratieve praktijken en maatschappelijke processen. Aandacht gaat uit naar de sociale en politieke omstandigheden waarin documenten werden opgesteld, hergebruikt of geherstructureerd, en naar de keuzes die archiefvormers, -beheerders en latere generaties maakten in functie van selectie, bewaring, ordening en ontsluiting.

De bijdragen in deze bundel kwamen tot stand naar aanleiding van twee studiedagen die in 2019 door het Rijksarchief werden georganiseerd in het kader van het BRAIN-be project TEMAS (Thesaurus of Early Modern Archival Sources). Ze illustreren hoe brontypologisch onderzoek bijdraagt aan een dieper inzicht in de historische en sociale context van archiefdocumenten, én hoe de combinatie van verschillende documenttypes nieuwe perspectieven kan openen, ook binnen multidisciplinair onderzoek.

Illustratie op de omslag: Trompe l'oeil-schilderij van Cornelis Brisé, 'Documenten betreffende de Thesaurie der Stad Amsterdam', 1656 (Amsterdam Museum, SA 3024).

